

УДК 159.9: 316.48

Ярослав Іванович МЕЛЬНИК,
ад'юнкт Військового інституту КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ

РЕЗУЛЬТАТИ ПСИХОПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

У статті подано основні результати емпіричного дослідження психопрофілактики девіантної поведінки військовослужбовців Збройних Сил України. Обґрунтовано та верифіковано основний принцип психопрофілактики їхньої девіантної поведінки, що передбачає гармонійно-функціональну взаємодію і збалансований розвиток особистісних процесів військовослужбовця та умов військово-соціального середовища в процесі виконання ним обов'язків військової служби.

Ключові слова: психопрофілактика, девіантна поведінка, військовослужбовець, гармонійно-функціональна взаємодія, військово-соціальне середовище.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У різні часи суспільство намагалось придушувати або усувувати небажані форми людської життєдіяльності та її носіїв. Методи і засоби визначалися соціально-економічними відносинами, суспільною свідомістю, особливостями культури. Наукове вивчення феноменів поведінки особистості, що відхиляється від соціальної норми, дозволяє перейти від заходів, спрямованих на покарання носіїв такої поведінки, до попереджувальних. Сучасний стан вивченості цієї проблеми визначається різноспрямованими науковими підходами, має міждисциплінарний (психіатрія, кримінологія, правознавство, антропологія, етнографія,

філософія, соціологія, психологія тощо) і разом з тим дискусійний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. У психології також розроблено цілу низку підходів, у контексті яких причинами девіацій, безсумнівно, є розрив у передачі соціального досвіду і відсутність спадкоємності поколінь, зниження готовності до включення у систему відносин (В. О. Ганзен, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко); деформація функцій саморегуляції психічних станів (К. О. Абульханова, Б. Г. Ананьев); порушення процесу культурно-історичного становлення людини як суб'єкта власної поведінки і життя (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьев). Ефективність функціональності організації забезпечують організаційно-групові процеси, утворюючи "підтримуючу" систему розвитку організації: експектації щодо поведінки особистості відповідно до свого статусу (Р. Блумер, К. І. Божович, І. Гофман, Ч. Кулі, М. Кун, Дж. Морено); санкції для підтримання нормативних зразків поведінки (Я. І. Гилинський, В. М. Кудрявцев, А. Редкліфф-Браун, Т. Шибутані, Е. П. Утлик); інтеграції, яка забезпечує емоційний комфорт членів групи і цілісність організації (Л. М. Карамушка, К. І. Уманський).

Метою статті є виклад основних результатів емпіричного дослідження профілактики девіантної поведінки військовослужбовців Збройних Сил України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час психодіагностичного етапу дослідження було виявлено, що формування відхилень у поведінці військовослужбовців характеризується неузгодженістю у системі "особистість – військово-соціальне середовище", викликане дисфункціональним розвитком особистості, що утруднює ефективно виконувати службово-професійні обов'язки, і дисфункціональністю – умовами військово-соціального середовища, що призводить до незадоволення суспільних потреб цією військовою організацією. Отже, експериментальна робота повинна бути спрямована на поступове збільшення абсолютних значень показників, що характеризують загальний рівень розвитку особистісних процесів ("вирівнювання"

суб'єктного профілю військовослужбовця, зменшення диспропорцій між окремими особистісними процесами) і покращення якості умов військово-соціального середовища (покращення функціонування організаційно-групових процесів: експектації, санкції, інтеграції).

З урахуванням цього було висунуто припущення про те, що мінімізація відхилень у поведінці військовослужбовців можлива за умови практико-орієнтованого навчання, яке моделює ситуації та проблеми, що потребують від суб'єктів дисциплінарної практики системного й адекватного застосування санкцій, формування товариських відносин між військовослужбовцями і трансляції нормативних зразків поведінки й соціально-психологічних тренінгів, спрямованих на розвиток дисфункціональних особистісних процесів військовослужбовців, які детермінують девіації (адаптації, ідентифікації, цілепокладання).

Для перевірки висунутого припущення було проведено формувальний експеримент, який полягав у цілеспрямованому впливі під час проведених тренінгів на організаційно-групові процеси (експектації, санкції, інтеграцію) і особистісні процеси військовослужбовців (адаптацію, ідентичність, цілепокладання). При цьому, виходячи з визнання різного рівня розвитку (сформованості) організаційно-групових та особистісних процесів, вплив передбачав або їхнє формування, або розвиток, або корекцію.

Формувальний вплив був орієнтований на організаційно-групові й особистісні процеси, відсутні на конкретний момент у структурі особистості військовослужбовця або військово-соціального середовища, але необхідні в реальній військово-професійній взаємодії. Розвивальний вплив спрямований на процеси, які не відповідають за рівнем свого розвитку (виразності) емпірично встановленому оптимальному профілю і середньовибірковим значенням. Корекційні дії стосуються рівня розвитку процесів, рівень розвитку або співвідношення у структурній ієрархії яких суттєво ускладнюють успішну взаємодію військовослужбовця з умовами військово-соціального середовища в межах виконання професійних функцій (наприклад, яскрава виразність застосування засуджуючих санкцій, конфліктних взаємин

між товаришами по службі, гіпертрофована активність у досягненні успіху при низькому рівні розвитку мотивації на уникнення невдач).

Формувальний експеримент проводився з метою перевірки припущення про те, що мінімізація відхилень у поведінці військовослужбовців за двома напрямками: соціально-психологічним (корекція дисфункціональних особистісних процесів військовослужбовців) та організаційно-груповим (формування в суб'єктів дисциплінарної практики навичок застосування санкцій до військовослужбовців, формування товариських відносин між військовослужбовцями і трансляції нормативних зразків поведінки). Цілеспрямований вплив на основні структурні процеси, що детермінують девіантну поведінку, було пов'язано з вирішенням основних завдань експериментальної роботи.

Задум експерименту полягав у тому, що в першій експериментальній групі здійснювався комплексний експериментальний вплив: навчання суб'єктів дисциплінарної практики застосування санкцій, формування товариських відносин між військовослужбовцями, навчання трансляції нормативних зразків поведінки та корекція особистісних процесів військовослужбовців. У другій експериментальній групі експериментальний вплив здійснювався лише на суб'єктів дисциплінарної практики, у третій групі проводилися соціально-психологічні тренінги з корекції дисфункційних особистісних процесів військовослужбовців. У контрольній групі вплив не здійснювався. Психологічні тренінги проводилися з військовослужбовцями, які мали очевидні дисфункції особистісних процесів.

Для проведення експерименту було обрано модифікований план Д. Т. Кемпбелла – порівняння чотирьох статистичних груп, план для чотирьох еквівалентних груп з тестуванням до і після впливу. Відсутність рандомізації пояснюється необхідністю мати справу з реальними групами військовослужбовців, які відтворюють соціально-комунікативний та діяльнісний контексти, руйнування цілісності якого призвело б до зниження реальності обговорюваних проблем, знизило якість зворотного зв'язку для самих військовослужбовців. Слід зазначити, що в контрольній та експериментальній групах “на вході” не було виявлено значущих відмінностей не тільки за досліджуваною

ознакою – кількістю відхилень у поведінці, але й за особистісним та організаційно-груповим процесами, дисфункції яких формують відхилення в поведінці. Як вхідне тестування використовувалися результати, отримані під час констатувального експерименту.

Контрольовані змінні – вік, стать обстежуваних, тривалість їх участі в експерименті, вихідний рівень розвитку особистісного та організаційно-групового процесів у контрольній та експериментальних групах (природна рандомізація), узгодженість дій і рівень професійної компетентності суб'єктів експериментальної діяльності. Побічні змінні – природний розвиток обстежуваних (поєднання спонтанної зміни з ефектом експериментального впливу), вплив найближчого оточення (товариші по службі, сім'я, знайомі тощо), різний службово-професійний контекст попередньої діяльності.

Результативність експериментальної роботи передбачала її оцінку з урахуванням критеріїв, що характеризують рівень розвитку особистісного та організаційно-групового процесів:

критерій інформованості передбачає когнітивні репрезентативні уявлення у свідомості суб'єктів дисциплінарної практики змісту понять: “дисциплінованість” і “заходи дисциплінування”, усвідомлення рівня розвитку в собі професійно важливих якостей як суб'єкта дисциплінарної практики, шляхів подолання виявленої неузгодженості між власними уявленнями про належне й існуючим рівнем уміння застосування санкцій: узгодженість очікувань поведінки від військовослужбовців відповідно до запропонованих статусів, стани морально-психологічного клімату в підрозділі;

критерій діяльнісно-практичний передбачає оволодіння суб'єктами дисциплінарної практики необхідними вміннями і навичками системного й адекватного застосування санкцій, трансляції нормативних зразків поведінки, безконфліктної взаємодії військовослужбовців для досягнення ефективності функціонування воєнної організації;

критерій адаптивності передбачає сформованість навичок психічної саморегуляції і самоуправління поведінкою у складних умовах військової служби, відображає конструктивну спрямованість взаємодії з іншими військовослужбовцями;

критерій ідентичності передбачає сформованість навичок, що забезпечує пріоритет фіксації військовослужбовця на належність до військової спільноти, військового колективу;

критерій цілепокладання передбачає угодженість виразності мотивації на досягнення успіху й мотивації уникнення невдач, що відображають розумну активність і відповідальність поведінки в різних ситуаціях військової служби.

Методичними засобами розвитку організаційно-групових процесів санкцій, експектації, інтеграції в експерименті були:

– інформаційний комплекс. Цей вид розвивальної роботи полягав у тому, щоб, спираючись на наявні уявлення про заходи дисциплінування військовослужбовців, поведінки, що відповідають вимогам військової організації, морально-психологічний клімат у підрозділі, відкрити перед командирами можливість нового бачення застосування заходів стимулювання поведінки військовослужбовців з опорою на заходи заохочення, формування в суб'єктів дисциплінарної практики інформаційної основи, що створює найбільш повне уявлення про заходи дисциплінування, способи культивування нормативність поведінки, формування дружніх і товариських взаємин між підлеглими.

У процесі формування інформаційної основи вирішувалися такі завдання:

вивчення нормативних документів, що регламентують дисциплінарну практику;

з'ясування видів відхилень, скоєних військовослужбовцями, заходи та способи накладення стягнень, виявлення ситуацій (стандартних і нестандартних), що виникають у дисциплінарній практиці;

з'ясування важливості застосування заходів заохочень як стимулюючого засобу дисциплінованої поведінки;

з'ясування важливості виховних заходів для трансляції нормативних способів поведінки;

з'ясування значущості дружніх і товариських взаємин між підлеглими;

– розвивально-корекційний комплекс, спрямований на цілеспрямований розвиток організаційно-групових (експектації, санкцій, інтеграції)

та особистісних процесів (санкції, адаптації, ідентифікації, цілепокладання), що визначають функціональну ефективність особистості військовослужбовця та умов військово-соціального середовища. З цією метою застосовувалися вправи і прийоми, об'єднані у межах таких методів:

організаційний тренінг (спрямований на навчання суб'єктів дисциплінарної практики: системного й адекватного застосування санкцій), формування поведінки, що відповідає формальним соціальним статусам військовослужбовців, дружнім і товариським взаєминам у військовому колективі;

тренінг ефективної взаємодії у групі (орієнтований на розвиток навичок пристосовуватися до умов військової служби, уміння взаємодіяти з товаришами по службі, контролювати свої емоційні стани; розуміти і прогнозувати розвиток поведінку інших людей);

мотиваційний тренінг (містив тренінгові процедури щодо розвитку процесу цілепокладання – гармонійно збалансованої мотивації досягнення та уникнення невдач);

тренінг військово-організаційної ідентичності (спрямований на розвиток навичок фіксації належності до військової спільноти, військового колективу);

– методичний комплекс психологічного та психофізіологічного забезпечення, орієнтований на профілактику несприятливих тенденцій у самооцінці окремих військовослужбовців, на оволодіння навичками психофізичного відновлення після тренінгових процедур і службових навантажень, а також усвідомлення можливості отримання кожним учасником експерименту психологічної допомоги з приводу проблем, що виникають у зв'язку з новим баченням військово-професійних та особистісних перспектив.

Застосування санкцій належить до категорії управлінської взаємодії. Управлінська взаємодія вирішує два основних завдання: організацію комунікативного простору і підвищення якості системи взаємодії. Організація комунікативного простору передбачає формування керівником взаємозв'язків між військовослужбовцями, їхнє упорядкування у формальних (субординаційних) і неформальних (партнерських) аспектах. Підвищення якості системи взаємодії полягає у

регулюванні її у найбільш проблемних точках і контроль таких її характеристик, як гнучкість, оперативність, здатність до змін, оперативність, швидкість переробки інформації, стійкість до перешкод ззовні і зсередини, здатність до компенсації невдач, активність, ініціативність, керованість, труднощі в координації [2].

Під час вирішення завдань управлінської взаємодії важливу роль відіграє характеристика позиції керівника щодо пріоритетів застосування дисциплінарної практики, залежно від того, яка сторона взаємодії буде для нього провідною: формальна або неформальна, системна або спонтанна, заохочувальна або каральна. Слід зазначити, що за результатами соціально-психологічного дослідження, формування та організація управлінської взаємодії за допомогою неформальних (партнерських) способів призводить до зниження значущості структури формальних взаємозв'язків і підвищення значущості неформальної організації, а це призводить до зростання кількості нестатутних взаємовідносин. Таким чином, функціональність процесу "санкцій" розглядається у межах управлінської взаємодії у військовому підрозділі і пов'язана, насамперед, з якісними та змістовними характеристиками, які визначаються багато у чому здібностями керівника застосовувати заходи дисциплінування.

Розвиток ефективного стилю дисциплінування, як показало проведене дослідження, буде успішним, якщо у цьому процесі будуть враховані такі умови:

активна участь командира в оволодінні ефективними засобами і способами керівництва підрозділом, наявність у нього мотивів активного застосування засобів мінімізації відхилень у поведінці військовослужбовців, характерних для ефективного стилю дисциплінування;

прийняття правильних і своєчасних рішень щодо застосування санкцій до підлеглих;

мотивація підлеглих на активну, зацікавлену участь у спільній діяльності щодо досягнення поставлених перед підрозділом цілей, організації дієвого контролю та об'єктивної оцінки досягнутих як проміжних, так і кінцевих результатів, внеску кожного в досягнення корекції допущених помилок;

створення оптимальних умов для самостійного вибору командиром ефективного стилю дисциплінування, а не примусового його формування;

оволодіння суб'єктами дисциплінарної практики соціальними нормами, що регулюють його діяльність з мінімізації відхилень у поведінці військовослужбовців.

Формування нормативних експектацій у військовослужбовців належить до категорії виховної роботи. Організація трансляції нормативних форм поведінки буде успішною, якщо у цьому процесі будуть враховані такі умови:

активне застосування командирами вікаріального навчання, демонстрації зразків для наслідування;

пропаганда досвіду дисциплінованих, авторитетних військовослужбовців, які показують високі успіхи у професійній діяльності;

демонстрування військовослужбовцям прикладів наполегливості та стратегій подолання труднощів військової служби;

вироблення моделі дисциплінованої поведінки, відповідального виконання службово-професійних обов'язків;

створення оптимальних умов для самодисципліни (самостійного вибору військовослужбовцями нормативного стилю поведінки, а не примусового його формування).

Організація оптимальних умов для інтегрування військовослужбовця у військово-соціальне середовище належить до категорії міжособистісної взаємодії. Міжособистісна взаємодія вирішує три основних завдання: організацію міжособистісної комунікації; підвищення якості міжособистісної взаємодії; підвищення комфортного стану військовослужбовця у військовій організації. Організація міжособистісної комунікації передбачає формування керівником дружніх і товариських взаємин між військовослужбовцями. Підвищення якості міжособистісної взаємодії полягає в регулюванні його у найбільш проблемних точках (протистояннях, ізоляції, конфліктах тощо).

Аналіз перебігу і результатів експериментальної роботи показав, що трансформації навичок системного й адекватного застосування санкцій, демонстрації нормативних зразків поведінки, попередження

ситуацій конфліктної взаємодії між товаришами по службі сприяють такі чинники модельованих ситуацій, як особистісна значущість сприйманого контексту ситуацій, наявність у досвіді суб'єктів дисциплінарної практики ефективних інваріантів вирішення подібних завдань, розширення рефлексивних підстав для аналізу ситуації застосування санкцій, демонстрації дисциплінованої поведінки, запобігання конфліктним ситуаціям у процесі спеціально запропонованого алгоритму, що дозволяє з'єднувати її ціннісно-сміслові та операційно-технічні аспекти.

Результати експериментальної роботи показали, що усвідомлене співвіднесення військовослужбовцем себе як члена конкретного військового колективу відповідно до формальних статусів і соціальних ролей сприяє йому усвідомлено розуміти і визначати свою позицію у військово-соціальному просторі, сформувати погляд на себе, свій статус, інших з точки зору віднесення, належності до різних соціальних груп військового колективу.

Результати тренінгу військово-організаційної ідентичності дозволили виявити тенденцію до збільшення якісних показників особистісного процесу ідентифікації. Дослідження процесу особистісного цілепокладання, дисфункція якого визначається неузгодженістю мотивації на успіх і на уникнення невдач і призводить до відхилень, викликало необхідність розробки і реалізації системи психологічного впливу у формі модифікованого тренінгу, в основу якого було покладено доробки О. А. Матеюка та О. В. Сидоренко [2–3].

Висновки. Отже, результати експериментальної роботи показали, що ефективна мінімізація девіацій можлива за умови комплексного впливу на особистісні й організаційно-групові процеси. Трансформації суб'єктивних та об'єктивних якостей сприяють такі умови, що забезпечують у процесі експериментальної роботи: варіативність моделювання ситуацій, системність та адекватність застосування санкцій; покращення морально-психологічного клімату, адекватних уявлень про військову службу, активність учасників; системність, що передбачає вплив відповідними формами і засобами на дисфункціональні особистісні процеси військовослужбовців; включення рефлексивних процедур процесуального та результативного характеру до процесу

групового обговорення; забезпечення особистісної значущості сприйманого контексту модельованих ситуацій; суб'єктно-орієнтована взаємодія, яка враховує наявність активного початку, потенційних можливостей саморозвитку в кожного військовослужбовця, ефективних інваріантів вирішення змодельованих тренінгових завдань.

Підсумки формувального експерименту підтвердили теоретичну модель детермінації відхилень у поведінці, при якому найбільш загальним показником оптимального перебігу соціально-психологічних процесів у військовій організації є гармонійна (безконфліктна) взаємодія особистості військовослужбовця з умовами військово-соціального середовища, яка забезпечує високий рівень інтеграції інтересів і потреб у системі "особистість військовослужбовця – соціальне середовище". Основна системоутворююча ознака взаємодії військовослужбовця та умов військово-соціального середовища може розглядатися як двостороння потреба у відновленні або підтриманні рівноваги у системі "особистість військовослужбовця – соціальне середовище". Ця динамічно відносна рівновага буде досягнута тоді, коли військовослужбовець і військово-соціальна організація реалізують своє професійне призначення. Тому для мінімізації відхилень у поведінці необхідно формування функціональних умов військово-соціального середовища і функціональності військовослужбовця, що сприятиме гармонійній взаємодії суб'єктів військової служби.

Таким чином, обґрунтовано та верифіковано основний принцип психопрофілактики девіантної поведінки військовослужбовців – принцип гармонійно-функціональної взаємодії особистості з соціальним середовищем, який передбачає збалансований розвиток особистісних процесів військовослужбовця та умов військово-соціального середовища в процесі виконання ним обов'язків військової служби.

До **перспектив подальших розвідок у даному напрямку** можна віднести: особливості дисфункціональності різних категорій військовослужбовців при здійсненні відхилень, особливості професійної мотивації та ідентифікації військовослужбовців, які вчинили відхилення у поведінці, гендерні особливості військовослужбовців, які вчинили відхилення у поведінці, профілактика відхилень в поведінці військово-

вослужбовців з посттравматичними стресовими розладами, психологічні основи мінімізації відхилень у бойовій обстановці та на етапі реадаптації у мирному житті.

Список використаної літератури

1. Сафин А. Д. Воинская дисциплина и боевая готовность : учебное пособие / А. Д. Сафин. – Хмельницкий : Изд-во АПВУ, 1996. – 112 с.
2. Матеюк О. А. Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності : монографія / О. А. Матеюк. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2006. – 278 с.
3. Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2004. – 256 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2015.

Мельник Я. И. Результаты психопрофилактики девиантного поведения военнослужащих

В статье изложены основные результаты эмпирического исследования психопрофилактики девиантного поведения военнослужащих Вооруженных Сил Украины. Обоснован и верифицирован основной принцип психопрофилактики их девиантного поведения, предполагающий гармонично-функциональное взаимодействие и сбалансированное развитие личностных процессов военнослужащего и условий военно-социальной среды в процессе выполнения им обязанностей военной службы.

Ключевые слова: *психопрофилактика, девиантное поведение, военнослужащий, гармонично-функциональное взаимодействие, военно-социальная среда.*

Melnik Y. I. The results of the psychological prevention of deviant behavior of military personnel

The article presents the main results of the empirical study of the psychological prevention of deviant behavior of the Armed forces of Ukraine. The results of this experiment proved that effective psychoprophylaxis devi-

ations are possible under the condition of complex impact on personal and organizational and group processes. The transformation of the subjective and objective personality traits of soldier is due to such conditions, which provide a variety of modeling situations, consistency and adequacy of sanctions; the improvement of the moral and psychological climate in the team, adequate ideas of military the service activity of the subject; a systematic approach that involves the influence of appropriate forms and means for dysfunctional personality processes servicemen; the inclusion of reflective procedures procedural and effective character to the process of group discussion; provision of personal importance of the context of simulated situations; subject-oriented interaction, taking into account the presence of the active principle, the potential of self-development of each soldier, as well as effective invariants solve simulated problems during the training.

The results of the formative experiment confirmed that the most common indicator of the optimal flow socio-psychological processes in the military collective is harmonic (conflict-free) interaction soldier with the military, social environment, which provides a high level of integration of interests and needs in the system “person – social environment”. The main backbone of the sign of the interaction between the soldier and the military, the social environment can be considered as a two-way need to restore or maintain equilibrium in the system. This dynamic relative equilibrium will be attained when the soldier and the military staff exercise their professional purpose. Therefore, for psychoprophylaxis deviations in the behavior of the military serviceman requires the formation of a functional military, social environment and his soldier functionality that will contribute to the harmonious interaction of the subjects of military service.

Thus, the substantiated and verified basic principle of psychological prevention of deviant behavior of the soldier, providing harmoniously-functional cooperation and balanced development of his personality processes in process of fulfillment of duties of military service, on the one hand, and the military, the social environment, on the other.

Keywords: *psychoprophylaxis, deviant behavior, soldier, harmoniously-functional interaction, military and social environment.*